

JASMIN MILIĆ
IVAN BALTA*

POVIJESNI RAZVOJ PROTESTANTIZMA S POSEBNIM OSVRTOM NA KALVINIZAM U SLAVONIJI

Širenju reformacije u Slavoniju prodirao iz Ugarske pogodovala je Osmanlijska uprava u Slavoniji i Baranji, jer su isti bili naklonjeniji protestantima nego katolicima. U Slavoniju je reformacija prodirala sa područja današnje Mađarske, uglavnom sa područja bivše Pečuške biskupije i Transilvanije.

Prije pojave kalvinizma kao oblika protestantizma u Slavoniji spominje se husitizam, ali je nejasno je li je to ili nije utjecalo na širenje protestantizma.

Prividna pobjeda reformacije bila je kratkog vijeka, posebno pod vodstvom Bocskáya, a koja će samo na neko vrijeme odgoditi konačni slom reformacije.

U Slavoniji i Baranji Mihael Starin je imao velike uspjehe u širenju reformacije, gdje je osnovao oko 120 mađarskih i hrvatskih protestantskih župa, a papiste, ali se do danas od svih hrvatskih kalvinskih župa održala samo župa u Tordincima.

Naime, nakon odlaska Osmanlija iz Slavonije jačao je položaj katoličke crkve, a protestantske crkve slabio, te su u prvoj polovici 18. stoljeća, ukinute mnoge protestantske reformirane župe.

Oživljavanju kalvinskog pokreta krajem 19. stoljeća pogodovati će provođenje Julijanske akcije na tlu Slavonije, koju su podržale mnoge kalvinske župe. Julijanska akcija je provedena sustavno putem škola, željeznice i kulturnih društava.

Julijanska akcija u Slavoniji, zahvaljujući dijelom podrške kalvinskih župa, imala je uspjeha, ali od kada je Slavonija 1918. bila državno odvojena od Mađarske, julijanska akcija nije više imala svoja uporišta, te je prestala programski politički djelovati, a kalvinske župe podijelile su sudbinu sličnih pravoslavnih i katoličkih župa.

Ključne riječi: protestantizam, reformacija, kalvinizam

Uvod

Istraživači povijesti reformacije u Hrvatskoj, odnosno Slavoniji, uglavnom su se bavili evangeličkim luteranskim pokretom, a manje kalvinističkim¹, bez obzira što su se za isti pokret vezivala značajna imena hrvatske povijesti, poput Matije Vlačića-Ilirika² i dr. Reformiranoj, odnosno, kalvinističkoj tradiciji među Hrvatima nije se pridavao veliki značaj, iako su

* Jasmin Milić, Teološki fakultet Novi Sad (doktorska tema "Kalvinizam u Hrvata..."), izv. prof. dr.sc. Ivan Balta, Filozofski fakultet, Osijek (mentor doktorandu Jasminu Miliću)

¹ Ivan Konstrenčić, Mijo Mirković, Franjo Bučar, Alojz Jembrih, Nikola Crnković, Stanko Jambrek...

² Matija Vlačić Ilirik, Katalog svjedoka istine, Zagreb, JAZU, 1960.

Matija Vlačić Ilirik, Katalog svjedoka istine, Zagreb, Dom i Svijet, 1998., str. 303.-305.

Stanko Jambrek, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, Zaprešić, Matica Hrvatska, 1990., str. 140.-146.

upravo Hrvati reformirane vjeroispovijesti bili značajan pokazatelj rane protestantske prisutnosti u hrvatskom narodu. Razlozi tomu mogu se pronaći i u činjenici da je većina kalvinskih vjernika u Slavoniji i Baranji mađarske narodnosti, pa se nerijetko kalvinizam vezuje za mađarsku nacionalnu zajednicu. Gotovo je i nepoznat podatak da u Hrvatskoj postoje i autohtoni kalvini hrvatske narodnosti. Reformirana ili kalvinska tradicija, opstala je od 16. stoljeća do danas u Slavoniji (mađarske župe Korođ, Laslovo, Retfala, Hrastin..., te hrvatska župa u Tordincima). Tordinačka kalvinska župa djeluje već od 16. stoljeća. Ova je župa osnovana oko 1551. godine, dakle, još za vrijeme Calvinova života, odnosno, samo nekoliko godina nakon objavljivanja Lutherovih 95 teza.³ Protestantizam među Hrvatima opstao je usprkos mnogim protivljenjima pa i otvorenim progonstvima kako političkih tako i crkvenih vlasti tijekom prošlosti.

Tijekom povijesti koristili su se različiti termini za reformirano kršćanstvo:

– Calvinizam (novolat.: *calvinismus*), grana protestantizma zasnovana na reformacijskim načelima XVI. stoljeća, odnosno, na teološkom naučavanju reformatora Jeana Calvina.⁴

– Evangelička crkva helvetske vjeroispovijesti naziv je za reformiranu crkvu u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije.⁵ Za razliku od Evangeličke crkve augsburške vjeroispovijesti (Luterani) koji svoje vjerovanje temelje na augsburškoj konfesiji, reformirani (Kalvini) temelje svoje vjeroispovijedanje na helvetskoj (švicarskoj) konfesiji.

– Protestantizam je naziv za pokret reformacije, odnosno, crkve reformacije koje su djelovale na hrvatskim prostorima od 16. stoljeća,⁶ dakle i evangeličkog (luteranskog) i reformiranog (kalvinskog) kršćanstva.

³ Prvi i do sada jedini prijevod Lutherovih 95 teza na hrvatskom je jeziku, Martin Luther, 95. Teza, Zaprešić, MH, Zagreb, Bogoslovni institut, (prijevod: dr. Davorin Peterlin), 2001.

⁴ Hrvatska enciklopedija, sv. 5, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", str. 45. The New International Dictionary of the Christian Church, Grand Rapids, Michigan, Zondervan Publishing House, 1974., str. 179.-182., Religijski leksikon, Zagreb, Most, 1999., str. 144.

⁵ "Carski patent od 1. rujna 1859.", Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1859., "Zakon o ustavnom ustrojstvu evangeličke kršćanske crkve augsburške izpoviesti u Ugarskoj", "Zakon o ustavnom ustrojstvu ugarske evangeličke crkve reformirane (helvetske) izpoviesti", Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, 1899.

⁶ Zajednički je naziv za crkve Reformacije, prvenstveno Evangeličku (Luteransku) i Reformiranu (Kalvinsku). Ovaj je pojam nastao na drugom državnom saboru u Speyeru godine 1529. kada su šestorica knezova izbornika i zastupnici 14 gradova uputili caru Karlu V. prosvjed (Protestaciju ili protest) protiv pokušaja da silom zaustavi Lutherov pokret. Njihov je protest glasio: "Ovime pred Bogom, našim jedinim stvoriteljem, Zaštitinikom, Otkupiteljem i Spasiteljem, koji će jednoga dana biti naš sudac, a isto tako pred svim ljudima i stvorovima koji se nikako ne slažu s nama niti pristaju uz nas, u svoje ime i u ime svijeta naših, protestiramo protiv svih stvari koje su u predloženom dekretu iz Spiera suprotne Bogu, njegovoj svetoj riječi, našoj dobroj savjesti i spasenju naših duša."

Stanko Jambrek, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeće, str. 272.

Enciklopedija Jugoslavije, sv. 6. i 7., Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965., str. 631.-632., 1968., str. 55.-60.

Kada je riječ o reformiranoj tordinačkoj župi, kojoj ćemo u ovome članku dati poseban naglasak, najznačajniji izvor za proučavanje ove župe u razdoblju od 1862. do 1918. (i dalje do 1952.) je *arhivska građa* u *Državnom arhivu u Osijeku* u kojemu se nalazi arhivsko gradivo različitih dopisa, dokumenata, izvadaka iz matičnih knjiga i slično, zatim *Status animarum* (popis duša) knjige, te urudžbeni zapisnici, luknarske (blagajničke) knjige i sl., ali koja nije do sada objavljivana.⁷ Također treba istaknuti biskupske vizitacije reformiranog biskupa iz Pešte, 1817. i 1885. objavljene u dvije knjige „*A bizalom pecséte alatt*”,⁸ te djelo Josipa Bösendorfera, *Crtice iz Slavonske povijesti*.⁹

1. Uzroci pojave reformacije

Kako su nacionalne države početkom novoga vijeka imale primjedbe na «uplitanje» Pape u unutarnje poslove te odljeva novca iz države koji je punio Vatikanske blagajne, javlja se težnja pojedinih Monarhija da crkvu podrede državnim interesima.¹⁰ No, i u krugovima Crkve javljaju se pokreti koji žele reformirati Crkvu *in capite et in membris*.¹¹ Religiozni život uglavnom se sveo na štovanje mnoštva svetaca i relikvija, progonu vještica te drugim ispraznim oblicima pobožnosti. Novi pokreti humanizma i renesanse pomogli su širenju reformacije u Crkvi, a i neki humanisti kao Erazmo Rotterdamski,¹² značajno su utjecali na reformatore, a na reformaciju su utjecali i hrvatski renesansni mislioci, kao što su Marko Marulić¹³ i Matija Vlačić Ilirik.

Nadalje je i *Devotio moderna*¹⁴ duhovni pokret unutar Rimokatoličke crkve uvelike priredio put za pojavu reformacije, a začetnik mu je bio Gerhard Groote¹⁵ u drugoj polovici 14. stoljeća. U ovome pokretu «...*Sakramenti, a napose sveta misna žrtva, ne doživljavaju se više kao sakramentalno posadašnjenje žrtve križa, već kao prigoda za osobnu pobožnu vježbu. Tim umanjenjem vrijednosti Crkve i sakramentalnog reda spasenja utirala je*

⁷ Jasmin Milić, Reformirana župa u Tordincima (Prošlost i sadašnjost), Tordinci, Protestantska reformirana crkvena općina Tordinci, 2002.

⁸ "A bizalom pecséte alatt", I. kötet, Exodus: Budapest, 2004., "A bizalom pecséte alatt", II. kötet, Exodus: Budapest, 2004.

⁹ Josip Bösendorfer, Crtice iz Slavonske povijesti, Osijek, 1910.

¹⁰ Grigorije Mikić, Pregled istorije Hrišćanske crkve, Novi Sad, "Beseda" Izdavačka ustanova eparhije Bačke, Plateneum, 2003., str. 92.

¹¹ Kronika kršćanstva, Zagreb, Mozaik knjiga, 1998., str. 218.

¹² Augustin Franzen, Pregled povijesti crkve, Zagreb, Kršćanska Sadašnjost, 1983., str. 205.-207.

Hubert Jedin, Velika povijest crkve, III/II, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993., str. 689.-692.

¹³ Marko Marulić (1450-1524) davao je praktične moralne pouke u djelu "De institutione bene beatequae vivendi" (Upućivanje u čestiti i blažen život), Boris Kalin, Povijest filozofije, Zagreb, 1991., str. 141.

¹⁴ Devotio moderna (lat.) – moderna ili nova pobožnost.

Franjo Šanjek, Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Zagreb, KS, 1996., str. 343.-346.

¹⁵ H. Jedin Velika povijest crkve III/II, str. 488.-490.

devotio moderna, koja je po sebi težila za unutrašnjom crkvenom reformom, put Lutherovom spiritualizmu.»¹⁶

2. Počeci reformacije

Iako je bilo i ranije pokušaja da dođe do reforme Crkve, kao početak reformacije uzima se 31. listopada 1517. godine kada je njemački augustinski redovnik, doktor i profesor teologije na Wittenberškom sveučilištu, *Martin Luther* (1483.-1546.) objavio svojih 95 teza¹⁷ u kojima je posebno naglasio opravdanje po vjeri nasuprot opravdanja djelima. Ove su se teze u tiskanom obliku ubrzo proširile po čitavoj Njemačkoj. Kako je Lutherova smjelost mogla ugroziti papinsku riznicu, nastojalo ga se ušutkati, ali je Luther nastavio djelovati na širenju reformacijskih ideja pod zaštitom saskog izbornog kneza Friedricha Mudrog. Nakon Lutherove smrti nasljeđuje ga njegov bliski suradnik *Philip Melancthon* (1497.-1560.), koji je 1530. sastavio Augsburšku vjeroispovijest (*Confessio Augustana*) koja je i danas službena vjeroispovijest Luteranskih crkava.¹⁸ Značajno je spomenuti Melancthonovo djelo *Loci communes rerum theologicarum* (Opća mjesta teologije), koji je bio svojevrsni prvi pokušaj sastavljanja sustavne teologije.¹⁹

Ulrich Zwingli (1484.-1531.) svećenik iz Zuricha, začetnik je reformacije u Švicarskoj i prvi reformirani teolog. Težio je za radikalnijom reformom od Luthera i po njemu kršćani su dužni činiti ono što Biblija naučava, a ne trebaju činiti ono što ne nalaze u Bibliji.²⁰

Jean Calvin (1509.-1564.)²¹ je uz Martina Luthera, najznačajnija osoba protestantske reformacije.²² Jean Delumaeu je utvrdio kako je Calvin, u trenutku kada je luterova reformacija sredinom XVI. stoljeća počela gubiti dah, «obnovio život i snagu reformacije».²³

Oko 1533. godine Calvin doživljava tako zvano iznenadno obraćenje «Subita conversio», a okolnosti njegova obraćenja nisu poznate. O svome će obraćenju Calvin sam reći: «*Najprije sam se tako tvrdokorno predao praznovjerju papinstva da me nije bilo jednostavno izvući iz toga dubokog ponora. Ali iznenadnim obraćenjem, Bog je moje srce, koje je za moju dob*

¹⁶ A. Franzen, Pregled povijesti crkve, str. 203.-204.

¹⁷ Juraj Kolarić, Kršćani na drugi način, Zagreb, Veritas, 1976., str. 32.-33.

¹⁸ Na hrvatskom jeziku (glagoljicom i ćirilicom), prvi puta je tiskan prijevod Augsburške konfesije 1562. u Urachu. Usp. Stanko Jambrek, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, str. 214.-215.

Seia Uimonen, B. Gunjević, Augsburška konfesija, suvremeno čitanje, (bez navođenja mjesta izdavanja, izdavača i godine izdanja). U knjizi se nalazi prijevod Augsburške vjeroispovijesti na hrvatskom jeziku.

¹⁹ Stanko Jambrek, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, str. 42.

²⁰ Ulrich Gabler, Huldrych Zwingly, His Life and Work, Philadelphia: Fortress Press, 1986., str. 105.-108.; Liturgies of the Western Church, str. 141.-156.

²¹ T. H. L. Parker, John Calvin: A Biography, Philadelphia, The Westminster Press, 1975., str. 2.

²² Emil Ž. Leonar, Opšta istorija protestantizma, Novi Sad, 2002., str. 261.

²³ Žan Delimo, Nastanak i ušvrćenje reformacije, S. Karlovci, Novi Sad, 1998., str. 137.

već bilo i suviše otvrdnulo podvrgnuo poslušnosti. i kada sam na taj način stekao nekakav okus istinske pobožnosti, takvom sam revnošću prionuo da u tome napredujem i da ostale studije, doduše nisam stavio na stranu, ali im se ipak više nisam posvećivao istom energijom. Nije još prošla ni godina dana i svi koji su bili željni čistoga nauka pohrlili su k meni, novaku i početniku da ih poučim".²⁴ Godine 1536. Calvin u Bazelu objavljuje prvo izdanje glasovitih Institucija na latinskom jeziku,²⁵ koje obrađuju pitanje poznavanja Boga i čovjeka, donose tumačenje Deset zapovijedi Božjih, Vjerovanja (Credo) i Očenaša. To je bio model uobičajenih katekizama, kako luteranskih, tako i rimokatoličkih.

Calvin je prvenstveno htio urediti Crkvu, i to organizacijski, disciplinski i dogmatski. Uspostavio je četiri crkvene službe: briga za propovijedanje evanđelja i dijeljenje sakramenata povjerena je *pastorima*, poučavanje vjernika ispravnom vjerovanju *doktorima* ili učiteljima, a *đakoni* su brinuli za siromašne i bolesne. *Starješine*, odnosno prezbiteri bili su odgovorni za disciplinu i moral u Crkvi,²⁶ dao je Crkvi demokratsko-sinodalno ustrojstvo, tako zvani, prezbiterijalni sustav upravljanja. Crkva je za Calvina u isto vrijeme i vidljiva i nevidljiva²⁷ (Luther je naglašavao nevidljivu Crkvu. Vidljiva je Crkva tamo gdje se valjano propovijeda Riječ Božja, a sakramenti ispravno dijele. Stoga je svaka mjesna crkva (crkvena općina/župa) prava Crkva, a ne samo dio Crkve vjerovao da je Krist prisutan u *sakramentima* koje je sam ustanovio. Za Calvina, Crkva je ustanova za kršćansko obrazovanje i ona ih ne poziva samo k pokajanju i vjerovanju, već ih poučava kako živjeti kršćanskim praktičnim životom.²⁸

3. Širenje reformiranog protestantizma u srednjoj Europi

Calvinova reformacija razvijala se odvojeno od Lutherove. U Ženevi je Calvin udario temelje reformiranom protestantizmu odakle se ideje šire diljem Europe.

U *Mađarskoj* je prvo počela prodirati Lutherova reformacija, a jedan od najpoznatijih reformatora Mađarske u 16. stoljeću bio je bivši franjevac *Matijaš Devai Biro* koga su zvali i «mađarski Luther». Posebice u Transilvaniji, Mađari nisu bili naklonjeni luteranizmu jer su ga povezivali s njemačkim (austrijskim) gospodarom Mađarske. To je bio razlog da je kalvinizam našao plodnije tlo među Mađarima. Jedan od prvih propovjednika

²⁴ Kronika kršćanstva, str. 247.

Francois Wendel, Calvin, Origins and Development of His Religious Thought, (bez godina izdanja), str. 37.-38.

²⁵ Žan Calvin, Nauk hrišćanske vere, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1996., str. 10.

²⁶ William J. Bouwsma, John Calvin: A Sixteenth Century Portrait, New York, Oxford, Oxford University Press, 1988., str. 214.-229.

²⁷ José Orlandis, Povijest kršćanstva, Split, Verbum, 2004., str. 117.

²⁸ Francois Wendel, Calvin Origins and Development of His Religious Thought, New York and Evanston, . 291.-311., William J. Bouwsma, John Calvin, a Sixteenth Century Portrait, New York, Oxford, Oxford University Press, 1988, str. 214.-225.

kalvinizma bio je *Martin Kalmancsehi* (umro 1557.), pastor iz Debrecena. Na sinodi u Czenskersku 1557. godine prihvaćena je *Confessio Hungarica* koja je postala jedna od prvih konfesija kalvinizma.²⁹ Značajnu ulogu u širenju kalvinizma imao je *Peter (Juhász) Melius* (1563.-1572.), pastor u Debrecenu koji je 1567. postao i prvi superintendent reformirane crkve u Mađarskoj. Godine 1567. reformirana sinoda Mađarske prihvatila je *Heidelberški katekizam* (1563.) i *Drugo helvetsko vjeroispovijedanje* (1566.) kao službene konfesije.³⁰ Veoma važnu ulogu u reformaciji (kalvinskoga smjera) Mađarske ali i hrvatskih krajeva imao je Szegedi Kis Istvan,³¹ koji je 1552. rektor u Tolni gdje je prihvatio helvetsku reformaciju. Dolazi u Lug (Baranja) 1554. godine gdje djeluje kao župnik i biskup (superintendent), a 1558. odlazi iz Luga u Kalmanscu. Napisao je "*Baranjske kanone*"³² koji su prihvaćeni na Sinodi u Kneževim Vinogradima (Baranja) 1576. te utjecao na organizaciju Crkve u Mađarskoj, organiziravši Reformiranu Crkvu po sinodalnom modelu.³³

U Sloveniji je značajnu ulogu u reformaciji odigrao Primož Trubar,³⁴ čije se ime vezuje za luteransku tradiciju, iako je reformacijske ideje najprije upoznao preko švicarskih reformatora, Zwinglija i Calvina, te je 1532. proučavao Calvinove *Institucije kršćanske religije*.³⁵

Kalvinizam nije imao samo religiozni, odnosno, vjerski utjecaj već je snažno utjecao na socijalna i ekonomska pitanja. Teorija o potpunoj predestinaciji stvorila je naglašeni optimizam što je bio zasigurno jedan od razloga zašto su kalvinizam prihvatile neke kapitalističke zemlje Europe.³⁶ "*Sklad i red primetni su u Calvinovom stavu prema socijalnim i ekonomskim pitanjima. On podržava trgovinu pošto povezuje ljude, a na novac gleda kao na sredstvo za napredak društva. Novac ne sme biti cilj za sebe, sredstvo za*

²⁹ Chaunu, Pierre, Vrijeme reformi, religijska historija i civilizacijski sistem, Zagreb, 2002., str. 360.

³⁰ Prvo izdanje Heidelberškog katekizma izašlo je u prijevodu Ivana Štiba tordinačkog župnika i njegova sina Richarda, 1935. godine u izdanju Reformovane hrišćanske crkve Kraljevine Jugoslavije: Heidelberški katekizam, Reformovana hrišćanska crkva Kraljevine Jugoslavije, 1935.

Godine 2000. u izdanju Reformirane kršćanske crkve u Hrvatskoj i reformiranog teološkog instituta, izašlo je preuređeno izdanje Heidelberškog katekizma i Drugog Helvetskog vjeroispovijedanja, Heidelberški katekizam, Drugo Helvetsko vjeroispovijedanje, Osijek, reformirana kršćanska crkva u RH, Reformirani teološki institut, 2000.

³¹ Jenő, Zovanyi, Magyarországi protestánts egyháztörténeti lexicon, Budapest, A Magyarországi református egyház szinati irodájának sajtóosztálya, 1997., str. 583.

³² Zoványi Jenő, Magyarországi protestánts egyháztörténeti lexicon, str. 584.

³³ T. McNeill, James, The History and Character of Calvinism, Richmond, 1961., str. 287.

³⁴ Kuzmič, Feri, Protestantizem na Slovenskem, Bibliografija, (Murska Sobota), 1994, str. 94.

Kuzmič, Mihael, Prvih sedem let, Binkoštno gibanje v Sloveniji v letih 1993-1941, Ljubljana, Duhovno obzorje, Osijek, Evanđeoski teološki fakultet, 2003., str. 17.-18.

³⁵ Rupel, Mirko, Primož Trubar, Beograd, Nolit, 1960. str. 81.

Štih, Petar, Simoni, Vasko, Slovenska povijest do prosvjetiteljstva, Zagreb, MH, 2004., str. 250.-267.

³⁶ Bertoša, Slaven, Svjetska povijest modernoga doba (XVI.-XIX. stoljeće) s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok, Zagreb, Profil international, 2004., str. 23.

bogaćenje, već se mora koristiti prema zakonima pravednosti i u korist zajednice."³⁷

4. Protestantizam među Hrvatima

Među Hrvatima reformacijski se utjecaj osjeća dosta rano. U prvim desetljećima početak reformacijskog pokreta širi se uglavnom po Istri, Hrvatskom primorju i užoj Hrvatskoj, prodirući uglavnom iz Kranjske, Koruške, Ugarske, Njemačke i Venecije. Protestantizam je uhvatio korijena među plemstvom i građanstvom, a jedan od njegovih zaštitnika bio je štajerski barun Ivan Ungnad. U istaknute pobornike reformacije među Hrvatima pripadaju Matija Vlačić Ilirik, Petar Pavao Vergije mlađi, Ivan Ungnad, Stipan Konzul, Antun Dalmatin, Grgur Vlahović...³⁸

Ipak najistaknutiji hrvatski teolog reformacije bio je Matija Vlačić Ilirik (Matthias Flacius Illyricus) sa svojim djelima "Katalog svjedoka istine", «Magdeburške centurije», te "Pismo nekog propovjednika iz Turske upućeno na Magistra Ilirika, koje pokazuje kakav je položaj Evangelija pod Turcima, s predgovorom Ilirika".³⁹

Hrvatski povijesničar, Ferdo Šišić, osvrćući se na pojavu protestantizma među Hrvatima ističe sljedeće: *"Inače je pojava protestantizma u nas samo kratkotrajna epizoda koja je imala stanovit utjecaj na neke plemiće i neke građane (u Zagrebu, Varaždinu i Koprivnici), ali baš nikakav na narodne mase. U tom pogledu on daleko zaostaje za onim što ga je protestantizam imao na susjedne Slovence, a da o Mađarima i ne govorimo"*.⁴⁰

Franjo Šanjek pokušava dati odgovor zašto protestantizam među Hrvatima nije imao trajnijeg utjecaja: *«Lutherov i Calvinov apel za povratak evanđeoskom idealu kršćanskog zajedništva i njihovo zanimanje za narodni jezik u bogoštovlju podudaraju se sa stoljetnim nastojanjima Crkve u Hrvata. Protestantizam ipak nije imao trajnijeg uspjeha u Hrvata, koji još iz prvog tisućljeća kršćanstva posjeduju solidan prijevod Biblije i liturgijskih tekstova, pa ih Luther i ostali reformatori nisu imali u tome čemu podučiti.»*⁴¹

5. Kalvinizam među Hrvatima

U periodu između 1540. i 1560. Turci su već osvojili Slavoniju i Baranju što će svakako pogodovati širenju reformacije, s obzirom na to da su Turci bili naklonjeniji protestantima nego li rimokatolicima.⁴²

³⁷ Živojinović, Dragoljub, R., Istorija Evrope, Uspon Evrope (1450-1789), Novi Sad, Matica Srpska, 1985.,, str. 59.

³⁸ Jambrek, S., Hrvatski protestantski pokret XVI i XVII stoljeća, str. 162.-164.

³⁹ Atoljak, Stjepan, Hrvatska historiografija do 1918. knjiga prva, Split, 1994., str. 53.

⁴⁰ Šišić, Ferdo, Pregled povijesti Hrvatskoga naroda, Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1975., str. 349.

⁴¹ Šanjek, Franjo, "Religijski zemljovid hrvatskoga nacionalnog prostora u XVI./XVII. stoljeću", Hrvatski povijesni zemljovidi, Zagreb, Hrvatska školska kartografija, 1993.

⁴² Schwarz, K., "Turci kao protestantska nada", Forum, 28/5-6, 1989., str. 712.-718., Prilog: skraćeni prijevod pisma Emericusa Zigeriusa/Imre Osječanina/ M. Vlačiću Iliriku, s

Protestantizam (i luteranski i kalvinski) u Slavoniju, Baranju i Međimurje prodira iz Ugarske i širi se uglavnom među mađarskim i hrvatskim stanovništvom. «*Vrijeme početka i prve polovice 16. stoljeća, koje je u Europi bilo obilježeno snažnom reformacijom, u našim krajevima nosi, dakle, obilježje velikoga pritiska osmanlijske opasnosti i njezina snažnog nadiranja u hrvatske krajeve sjeverno od Save i Dunava. Ipak, u takvim društvenim i političkim prilikama ideje reformacije i val njezinoga prodora u hrvatske krajeve zahvaća i istočnohrvatske krajeve Slavonije, Baranje i Srijema. Najviše uspjeha reformacija je postigla u Slavoniji, osobito u okolici Valpova i Vukovara, a pod Turskom okupacijom reformacijski pokret je znatno zahvatio veliki broj dotadašnjih rimokatoličkih župnika.*»⁴³

Poseban naglasak na sprečavanju daljnjeg širenja luteranizma i kalvinizma na hrvatskom prostoru dan je na drugoj sinodi održanoj 8. ožujka 1574. godine.⁴⁴ Na ovoj je sinodi Mihajlo Bučić bio osuđen i izopćen iz Rimokatoličke crkve, jer je svojim knjigama nastojao rasprostraniti kalvinizam u Slavoniji i susjednim krajevima.⁴⁵ Opisujući događaj proglašenja Bučićeva izopćenja, Bučar navodi sljedeće: «*Oko biskupa koji je čitao pismo, kojim ga izopćiše, stajaše 12. kanonika s gorućim voštanicama, a kad je pismo bilo pročitano, baciše kanonici svijeće na zemlju te ih nogama pogaziše*»⁴⁶

Drugi kalvinistički propovjednik u Zagrebu bio je Benedikt Blažeković čije se ime pojavljuje u tužbi biskupa Nikole Stjepanića kojom je kralju Rudolfu 5. svibnja 1601. godine tužio kneza Jurja Zrinskoga⁴⁷ za omogućavanje djelovanja protestantskim propovjednicima u Međimurju. Biskup je također tužio i Benedikta Blažekovića, stanovnika kraljevske varoši na brdu Gradecu u Zagrebu kao opakog kalvinista koji svojim propovijedanjem «*zaluduje svoje sugrađane svojim zlokočnim bludnjama*».⁴⁸

Povijesni izvori tvrde kako je u Slavoniji, posebice u okolici Valpova i Vukovara, prije pojave protestantizma bio prisutan husitizam.⁴⁹ To je dakako također utjecalo na plodno širenje protestantizma. Naime, predreformacijski pokreti, kojem pripadaju i Husiti, naglašavali su sve bitne značajke, koje je kasnije naučavao protestantizam.

njegovim predgovorom njemačkom izdanju, 1550., Rudolf Horvat, Srijem, naselja i stanovništvo, Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest-podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2000., str. 226.

⁴³ Kušen, Dražen, Biskupija Đakovačka i Srijemska kao locus oecumenismi 1959.-1990., (magistarski rad), Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet sveučilišta u Zagrebu, str. 13.

⁴⁴ Šanjek, Franjo, Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, str. 353.

⁴⁵ Jambreč, Stanko, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, 82.

KLaić, Vjekoslav, Povijest Hrvata, sv. 5., Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1980., str. 666.-667.

⁴⁶ Bučar, Bučar, Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj, Varaždin, 1913., str. 72.

⁴⁷ Juraj Zrinski bio je protestant. Više o naklonosti obitelji Zrinski prema protestantima Štefanec, Nataša, Heretik njegova veličanstva, Zagreb, Barbat, 2001.

⁴⁸ Jambreč, Stanko, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, 82.

⁴⁹ Šanjek, Franjo, Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, str. 352., Bjelajac, Branko, Protestantizam u Srbiji i l. dio, Beograd, Alfa i Omega, 2003., str. 13.-17.

Poseban uspjeh u širenju reformacije u Slavoniji i Baranji imao je Mihael Starin.⁵⁰ Njegovo nacionalno podrijetlo još je uvijek nerazjašnjeno.⁵¹ O njemu je Bösendorfer napisao da je bio iz sela Stara u šomođskoj županiji. Godine 1543. ili 1544. dolazi u Baranju u Laskafeldu (današnji Lug) osniva crkvu, a djeluje i u drugim mjestima Slavonije i Baranje.⁵² Mihael Starin osnovao je 120 mađarskih i hrvatskih protestantskih župa,⁵³ pa tako i hrvatsku protestantsku župu u Tordincima.⁵⁴

Bösendorfer donosi popis mjesta gdje je bilo kalvina Hrvata: Podgajci, Sv. Gjuraj Varoš, Moroslavci, Golinci, Beničanci na Vučici, Šljivoševci, Marijanci, Kunišinci, Čamağajevci, Bočkinci, Črnkovci, Janjevci, Bratuševci, Radinkovci, Dragšinci, Tomašanci, Zubovac, Dubravnik, Vanja Luka, Tordinci, Osijek.⁵⁵

Neki izvori⁵⁶ tvrde da je tadašnji župnik Tordinaca, franjevac, Mihajlo Tordinac, podvrgnut mukama prešao na protestantizam i postao prvi župnik reformirane župe. Pojedini izvori tvrde (npr. franjevac Euzebijje Fermedžin) kako je kalvinovski omiljeni način mučenja katoličkih fratara bio na način da su fratre tjerali pod korito na koje su sjele tri žene pa je otuda proizašla poslovice "*Popge pod Koritom pod Troyam Senom*" (*Pop je pod koritom, pod trojom ženom*).⁵⁷

Budući da je već osnovan veliki broj župa u Slavoniji i Baranji, potrebno je bilo organizirati ove župe u seniorate i superintendaturu. Na sinodi je osnovana Baranjska superintendatura i podjeljena u četiri seniorata. Slavonske su župe bile u sastavu vukovskog seniorata sa sjedištem u Tordincima, a prvi je senior bio Mihajlo Tordinac.⁵⁸

Nakon ratnih sukoba od 1687.-1691. u Tordince doseljavaju i vlaške izbjeglice iz okolnih naselja koji prelaze na protestantizam. Oko 1700. godine vukovarski franjevci pokušali su vratiti tordinačke kalvine na

⁵⁰ U literaturi kao Mihael Starin, Mihajlo Starin (Starina), Sztarai Mihaly.

⁵¹ Općenito se uzima da je Mihael Starin Hrvat. Usp. Stanislav Marjanović ne odbacuje mogućnost da je Mihael Starin Hrvat. Usp. Stanislav Marjanović, "Hrvatsko-mađarski protestantizam za turske vladavine", Literarni izzivi, Maribor, 2003., str. 209.

⁵² Bösendorfer, J., Crtice iz Slavonske povijesti, str. 330.

⁵³ Ovaj broj Starin spominje u svome pismu Nikoli Tuknaju; Usp. Josip Bösendorfer, Crtice iz Slavonske povijesti, str. 330.

⁵⁴ Točna godina je nepoznata, no svakako je župa već postojala 1551. kada je održana prva protestantska sinoda u ovim krajevima.

⁵⁵ Bösendorfer, Josip, Crtice iz Slavonske povijesti, str. 334.

⁵⁶ Marković, Mirko, Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva, Zagreb, Golden marketing, 2002., str. 113.; Marković upućuje na sljedeći izvor: Lampe, Historia ecclesiae reformate in Hungaria I., str.32.

⁵⁷ Klaić, Vjekoslav, Povijest Hrvata, sv. 5., Zagreb, 1988., str. 661.

⁵⁸ Vukovskom senioratu pripadale slijedeće župe: Vanja luka, Besenica, Čepin s tri crkve, Dalmad, Dopsin, Dubravnik, Dubica, Erdut, Osijek, Harastin, Jakofalu, Koprivna, Korogj, Kelgješ, Antin, Marijanci, Nebojša, Orozi, Petruša-Retfala, Antunovac, Sv. Gjuraj, Laslovo, Sarvaš, Zubovac, Selište, Tomašanci, Tordinci, Novo Selo, Vratka
Bösendorfer, J., Crtice iz Slavonske povijesti, str. 332.

rimokatoličanstvo, no bez većih uspjeha. Tordinačka se župa i povećavala, posebice doseljenicima koji su prelazili na protestantizam.⁵⁹

Zabilježen je podatak iz 1680. kako je na području Slavonije bilo 73100 katolika, 108.000 muslimana, 11.000 kalvina, 30.500 pravoslavnih.⁶⁰

Već u 16. stoljeću, usporedo s osnivanjem protestantskih crkvenih općina u Slavoniji i Baranji, nalaze se prvi spomeni škola, a to je inače bila uobičajena praksa protestanata (evangelika i reformiranih) budući su pridavali veliku pozornost na naobrazbu. Tako najstariji zapisi o školama u Slavoniji i Baranji datiraju iz 16. stoljeća, a vezani su za mađarske reformirane škole. Na Reformiranoj sinodi u Kneževim Vinogradima 16. i 17. kolovoza 1576. regulira se i položaj školskog učitelja. U Zmajevcu se spominje škola u 16. stoljeću koja je bila u rangu gimnazije.⁶¹ U Lugu se već u 15. stoljeću spominje franjevačka škola, a godine 1544. Mihael Starin osniva protestantsku školu. U Lugu se spominje škola i 1728., a od 1750. se u matičnim knjigama redovito bilježe podaci o učiteljima u toj školi. U Karancu se 1616. spominje reformirana i rimokatolička škola. U Kopačevu se od 1700. bilježe imena upravitelja škole. U Retfali kod Osijeka spominje se reformirana škola 1690. U Korođu je 1778. osnovana reformirana škola, a 1782. izgrađena je nova školska zgrada koja je 1804. proširena. Kako su baranjske i slavonske reformirane župe nastajale približno u isto vrijeme djelovanjem Mihaela Starina, ne može se isključiti mogućnost da je u Tordincima u 16. i 17. stoljeću djelovala i konfesionalna škola.

Osim domicilnoga protestantskoga stanovništva, Slavoniju nakon zabrane (poslije 1859. godine) naseljava veći broj protestantskoga življa iz drugih krajeva (Njemačkih, Čeških, Slovačkih i sl.). *«Po treći put dolaze protestanti u Hrvatsku i Slavoniju počevši od god. 1850. kao obrtnici, umjetnici i t. d. Njih dovodi k nama svjetski promet. Oni osnivaju svoje župe i škole.»*⁶² Kako su u to vrijeme škole bile uglavnom konfesionalne, sasvim je prirodno bilo da se tamo gdje je bilo potrebe osnivaju uz crkvene općine i protestantske (evangeličke i reformirane) konfesionalne škole. Konfesionalno školstvo se uređuje i *Carskim patentom* od 1. rujna 1859. godine.⁶³ Školstvo se uređuje i Zakonom o ustavnom ustrojstvu ugarske evangeličke kršćanske crkve reformirane (helvetske) izpovijesti.⁶⁴ Ovim se zakonom uređuje da škole pripadaju «ukupnoj crkvi» (čl. 3).

⁵⁹ Marković, Mirko, Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva, str. 113.

⁶⁰ Butorac, Josip, Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja, Zagreb, KS, 1970., str. 54.

⁶¹ Landeka, Marko, Školstvo u istočnoj Hrvatskoj do 1945. godine, DAO Osijek, 2000., str. 7.

⁶² Cuvaj, Antun, Građa za povijest školstva sv. III., Zagreb, 1910., str. 515.

⁶³ Carski patent od 1. rujna 1859. Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, 1859.

⁶⁴ Zakon o ustavnom ustrojstvu evangeličke kršćanske crkve augsburške izpovijesti u Ugarskoj; Zakon o ustavnom ustrojstvu ugarske evangeličke crkve reformirane (helvetske) ispovijesti, Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1899.

6. Tordinačka reformirana župa

Reformirana župa Tordinci osnovana u 16. stoljeću kao jedna od prvih protestantskih župa u ovim krajevima. U 18. stoljeću se ukida i tordinačka zajednica reformiranih vjernika postaje filijala⁶⁵ mađarske reformirane župe u Korođu. Naime poslije odlaska Turaka s ovih prostora, koji su inače bili naklonjeniji protestantima nego li rimokatolicima i pod čijom je vlašću tordinačka reformirana župa mogla nesmetano djelovati, jača rimokatolička protureformacija koja je imala za cilj vratiti sve protestante u okrilje Rimokatoličke crkve. U tome je rimokatolicizam imao određenoga uspjeha, posebice glede hrvatskih župa koje su se sve do jedne ugasile i čiji su se vjernici vratili rimokatolicizmu.⁶⁶ Uspjeh je izostao u Tordincima. Iako su ostali bez vlastite župe, vjernici su ostali vjerni reformaciji te su djelovali kao filijala reformirane župe u Korođu. Kao filijala Korođa, tordinačka zajednica djeluje sve do 19. stoljeća. Političke prilike 18. i prve polovice 19. stoljeća i snažan rimokatolički utjecaj nisu pružale nikakvu nadu da bi se reformirana župa u Tordincima mogla obnoviti. Iako je patentom⁶⁷ cara Josipa II. iz 1781. protestantima omogućeno slobodno ispovijedanje vjere, i dalje je postojala zabrana naseljavanja protestanata i gradnja crkava i škola protestantima na području Slavonije. Ugarski je sabor 1791. potvrdio ovu zabranu, a iz nje je izuzeo samo protestantske župe u «donjoj Slavoniji» koje su tamo već bile od ranije. Tek patentom iz 1859.,⁶⁸ ukida se zabrana naseljavanja protestanata u Slavoniji,⁶⁹ a time se ostvaruju i veća prava u ispovijedanju protestantizma, pa i izgradnje crkava i škola. Ukazuje se pogodna prilika da se tordinačka zajednica osamostali od župe u Korođu. Aleksa Kulifay (mađarskim imenom Elek Kulifay) je 1862. došao u Tordince kako bi započeo rad na obnovi i organizaciji župe. Ne zna se točno koje je godine podignuta prva crkva odnosno dom molitve za reformirane vjernike u 19. stoljeću u Tordincima. Iz dopisa Alekse Kulifaya⁷⁰ velikom sucu sreza Vukovarskog 1864. saznaje se da je crkva podignuta «...*pređe 4. godine...*» što znači da je crkva sagrađena 1860.

⁶⁵ U crkveno-pravnom smislu filijala je dislocirana zajednica vjernika određene crkvene općine. Ona nije samostalna u svome djelovanju već je podložna crkvenoj općini kojoj pripada.

⁶⁶ Boisset, Jean, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb, 1988., str. 184.-185.

⁶⁷ Bjelajac, Branko, *Protestantizam u Srbiji I. deo*, str. 73. - 74;

⁶⁸ Franjo Josip I objavio je 1. rujna 1859. godine patent o "...unutarnjem ustrojstvu, o poslovih, tičući se školah i nastave, o državno-pravnom položaju evangeličke cerkve od oba vieroizpovijedanja u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, zatim u Vojvodini serbskoj s Banatom tamiškom i u Krajini vojničkoj", "Cesarski patent od 1. rujna 1859",... *Zemaljsko vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Razdiel prvi, godina 1859., komad 159, str. 441.- 495.

⁶⁹ Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985., str. 360.

⁷⁰ Državni arhiv Osijek (DAO), dopis od 19. ožujka 1864. RŽUT, spisi za 1864. godinu

Aleksa Kulifay također izvještava da tordinačka župa broji oko 840 duša,⁷¹ a to isto se potvrđuje u izvješću reformatorskog peštanskog biskupu Szász Károlyju⁷² i o osamostaljenju tordinačke župe.⁷³

Od 1863. godine crkvena općina započela je sa svojim redovitim djelovanjem i vođenjem administracije, što znači da su ostvareni i materijalni uvjeti kako bi župa djelovala na području Tordinaca. Iako je tordinačka crkvena općina praktično djelovala neovisno od korođske župe, službeno se osamostaljenje dogodilo 21. siječnja 1868., a na svečanosti osamostaljenja tordinačke župe nazočili su i predstavnici političke vlasti,⁷⁴ te iz *«Izjave podunavskog helvetskog Crkvenog predsjedništva»* doznaje se kako crkvena općina broji oko 780. duša. Općina ima crkvu s tornjem i zvonikom kao i konfesionalnu pučku školu....⁷⁵

Usporedo s reformacijom u Tordincima u 16. stoljeću, sljedbenici reformacije se javljaju i u Antinu. Poput okolnih mjesta (Korođ, Tordinci) i u Antinu se počeo širiti protestantizam, tako da je već oko 1550. prevladao u Antinu. U tursko doba Antin je imao 30 kuća u kojima su živjeli protestanti (luterani i kalvini) i katolici. Nakon odlaska Turaka iz ovih krajeva, a uslijed protureformacijskog djelovanja, mnogi su se sljedbenici reformacije vratili rimokatoličkoj crkvi.

7. Protestantske crkave, odnosno, Ugarske evangeličke reformirane kršćanske Crkve u Austro-Ugarskoj Monarhiji

Habsburška, odnosno Austro-Ugarska Monarhija bila je multietnička i multikonfesionalna država: *«Uoči 1848. živjelo je u Habsburškoj monarhiji oko tri i pol milijuna protestanata, i to izvan ugarskog dijela svega oko 300 000. Dvije trećine protestanata pripadale su kalvinističkoj (helvetskoj) konfesiji, a trećina luteranskoj (augšburškoj) konfesiji. U Ugarskoj luterani su Nijemci i Slovaci, a pretežna većina mađarskih protestanata je kalvinistička. Kako je na čelu revolucije 1848. stajalo mađarsko kalvinističko plemstvo, vojna uprava, a zatim strana birokracija u Ugarskoj, nastojala je podvrgnuti evangeličku crkvu strogom nadzoru. Propisi za njezinu organizaciju izdani su protestantskim patentom od 1. rujna 1859., dakle, tek nakon sloma apsolutizma ljeti 1859.»*⁷⁶

⁷¹ DAO, Uputnica V. za duhovna pastirstva evangelske helvetske konfesije za godinu 1898., RŽUT, spisi za 1898. godinu.

⁷² Szász Károly rođen je 1829. a umro je 1905. godine. Služio kao biskup dunavske biskupije od 1884. do 1903. godine. "A bizalom pecséte alatt" sv. I., str. 9.

⁷³ "A bizalom pecséte alatt", sv. I., str. 419-420. Skraćenica c. o. označava Crkveno okružje.

⁷⁴ DAO, Dopis reformiranog župnog ureda Tordinci sl. Sreskom sudu, br. 2-868, RŽUT, spisi za 1868. godinu.

⁷⁵ DAO, Izjavljenje podunavskog helvetskog crkvenog predsjedništva, u obziru Tordinačke parohie, od 2. svibnja 1868. godine, RŽUT, spisi za 1868. godinu.

⁷⁶ Gross, Mirjana, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1985., str. 325.

Značajne promjene za protestante u hrvatskim krajevima događaju se nakon Carskoga patenta iz 1859. godine,⁷⁷ kojim je car Franjo Josip I. proglasio slobodu evangelicima augsburške i helvetske vjeroispovijesti da mogu osnivati crkvene općine i škole, da se mogu naseljavati u hrvatske krajeve i sl. Hrvatsko-slavonski Sabor svojim odlukama ohrabruje Evangelike augsburške i helvetske vjeroispovijesti da organiziraju svoj vjerski život.⁷⁸

Za razliku od patenta iz 1859. koji je u zajedničkom pravnom aktu definirao uređenje Evangelika A. V. i H. V., Zakon iz 1893. koji je objavljen 1899. godine, posebno definira uređenje Evangeličke reformirane kršćanske ugarske crkve helvetske vjeroispovijesti. Dana 7. svibnja 1898. godine objavljen je *Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnošaja evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*.⁷⁹

Zakoni govore i o superintendenciji⁸⁰ ili biskupiji, odnosno superintendentu i biskupu. To može zbuniti i stvoriti dojam da je Reformirana crkva u Austro-Ugarskoj imala episkopalni sustav upravljanja. Bez obzira što se za predstavnika crkve koristi naziv biskup, uloga i značaj biskupa u reformiranoj Crkvi Austro-Ugarske nikako se ne može usporediti s biskupskom službom u Rimokatoličkoj crkvi.

Novi Zakon o vjeroispovjednim odnosima iz 1906.,⁸¹ koji se odnosio na sve priznate vjeroispovijesti uređuje pitanje statusa priznatih vjeroispovijesti, te prijelaz iz jedne vjeroispovijesti u drugu, ali samo u kršćansku zakonitu vjeroispovijest: «...slobodan je po vlastitoj odluci svakome, tko je navršio 18 godina života» (paragraf 14.), a prijelazi su bili uglavnom iz ženidbenih razloga. U mješovitim brakovima, uobičajeno su djeca slijedila vjeroispovijest oca, no, mogli su prije ili poslije vjenčanja ugovoriti da sva ili pojedina djeca (uglavnom ženska) slijede vjeru majke. (Paragraf 21.). Vjeroispovijest djece nije se smjela mijenjati prije navršene 18. godine života, osim u određenim slučajevima kao na primjer, dogovorom roditelja u mješovitim brakovima, ukoliko su roditelji prešli na neku drugu zakonitu kršćansku vjeroispovijest te ukoliko su djeca usvojena (Paragraf 22).

Za razumijevanje života i djelovanja reformirane crkvene općine, pa tako i župe u Tordincima, za konstatirati je kako su se Zakoni u vrijeme

⁷⁷ "Cesarski patent od 1. rujna 1859", u: Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, god. 1859. kom. XIX., br. 159., str. 441.-454.

⁷⁸ Korpiaho, Matti, Utjecaj misije na razvoj evangeličke crkve u Slavoniji, 1868.-1918., str. 9; Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1863., svezak I., Zagreb 1865., str. 34.-37., (Zagreb, 1988.)

⁷⁹ "Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnošaja evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji", Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, god. 1898., tom. V., br. 30, str. 222.-223.

⁸⁰ Superintendent je latinski termin koji, u crkvenom smislu, označava nadgledika. Ovaj se termin upotrebljavao za predsjedavajućega u Reformiranim i Evangeličkim crkvama ovih krajeva. Zakon iz 1859. godine govori o superintendentu, dok Zakon iz 1899. godine govori o biskupu.

⁸¹ "Zakon o vjeroispovjednim odnosima", Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku. Slavoniju, godina 1906., komad II., broj 8, str. 138.-144.

Austro-Ugarske striktno primjenjivali, što je vidljivo iz arhivske građe crkvene općine Tordinci.

8. Zaključak

Tordinačka protestantska reformirana župa je autentični svjedok reformacijskih zbivanja među Hrvatima od 16. stoljeća.

Pojava reformacije vezana je za razdoblje humanizma u Europi, u kojoj posebnu važnost ima utjecaj kalvinističke reformacijske misli u svijetu i u hrvatskim krajevima. Život i djelovanje Jeana Calvina, te organizacija crkve u Ženevi, kao i utjecaj reformacijskoga pokreta na tadašnju Europu jest reformirana protestantska tradicija koja je živa i danas u Hrvatskoj. Pravni položaj vjerskih zajednica u Habsburškoj, odnosno, Austro-Ugarskoj Monarhiji s posebnim naglaskom na položaj tadašnje Evangeličke reformirane kršćanske crkve helvetske vjeroispovijesti, a u čijem je sastavu tordinačka reformirana župa djelovala otkriva odnos Austro-Ugarske vlasti prema različitim konfesijama koje su djelovale unutar ove multietničke, multikulturalne i multikonfesionalne državne zajednice. Nakon *patenta o toleranciji* Josipa II., 1781., a osobito nakon Cesarskog *patenta* odnosno *Zakona o protestantima* 1859., protestanti su bili izjednačeni s Rimokatoličkom crkvom u svojim pravima i obvezama. Omogućeno je nesmetano djelovanje, osnivanje crkvenih općina i škola, izgradnja crkvenih objekata, te naseljavanje protestanta u područja na koja se ranije nisu mogli naseljavati. Iz tadašnjih zakonskih odredbi vidljiva je maksimalna tolerancija i dobar pravni položaj reformiranih kršćana, a to je bio i razlog uspona reformirane župe Tordinci kako u materijalnom tako i u duhovnom smislu.

Već oko 1551. zalaganjem Mihaela Starina, revnog reformatora, Tordinčani prihvaćaju protestantizam koji u ovome mjestu među Hrvatima opstaje do danas.

Od 1863. nastupa vrijeme uspona reformirane župe Tordinci, njezine materijalne i duhovne obnove. Suradnja reformirane župe Tordinci s drugim kršćanskim vjerskim zajednicama, posebice s većinskom rimokatoličkom crkvom nisu bili uvijek na zavidnom nivou. Uglavnom, administrativna suradnja vidljiva je kako s rimokatoličkom tako i sa Srpskom Pravoslavnom crkvom, a osobito s Evangeličkom crkvom s kojom je Reformirana crkva praktično sačinjavala jednu cjelinu. To se posebno ogleda u građansko-pravnom smislu, budući da su se isti zakoni primjenjivali i za Evangelike i za Reformirane te su i jedni i drugi bili poznati kao Evangelici: Evangelici augsburške vjeroispovijesti (Evangelici odnosno Luterani) te Evangelici helvetske vjeroispovijesti (Reformirani odnosno Kalvini).

LITERATURA

- Bučar, Franjo, "Širenje reformacije u Hrvatskoj i Slavoniji." Vjestnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arhiva, sv. II., Zagreb, 1900, Sv. III., Zagreb, 1901.
 Kolarić, Juraj, "Prosvjetiteljstvo i Jozefinizam u Zagrebačkoj biskupiji", Zagrebačka biskupija i Zagreb, 1094.-1994., Zagreb, Nadbiskupija Zagrebačka, 1995., str. 309.-316.
 Šidak, Jaroslav, «Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom jugu»,:

- Zbornik za društvene nauke, sv. 31, Zagreb, 1932., str. 5.-23.
- Boisset, Jean, Kratka povijest protestantizma, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Chaunu, Pierre, Vrijeme reformi, Religijska historija i civilizacijski sistem, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2002.
- Franzen, Augustin, Pregled povijesti crkve, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1983.
- Jambrek, Stanko, Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća, Zaprešić, Matica Hrvatska, 1999.
- Kolarić, Juraj, Povijest kršćanstva u Hrvata, Zagreb, Nakladna kuća «Dr. Feletar», 1998.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1990.
- Leonar, Ž. Emil, Opšta istorija protestantizma (Prvi tom Reformacija; drugi tom: Učvršćenje), Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2002.
- McNeill, John T., The History and Character of Calvinism, New York, Oxford University Press, 1962.
- Milić, Jasmin, Reformirana župa u Tordincima (Prošlost i sadašnjost), Tordinci, Protestantska Reformirana crkvena općina Tordinci, 2002.
- Milić, Jasmin, Tko je bio Jean Calvin, Osijek, Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, 2003.
- Moačanin, Nenad, Turska Hrvatska, Zagreb, Matica Hrvatska, 1999.
- Šanjek, Franjo, Kršćanstvo na hrvatskim prostorima, Zagreb, KS, 1996.
- Whale, J.S., The Protestant Tradition, Cambridge, At The University Press, 1960.
- Williams, George Hunston, The Radical Reformation, Philadelphia, The Westminster Press, 1962.

THE OTTOMAN ADMINISTRATION IN SLAVONIA

The Ottoman administration in Slavonia and Baranja contributed to the spreading of Reformation in Slavonia, as Turks favored Protestants over Catholics. The Reformation spread from the area of today's Hungary, mostly from the Pecs diocese and Transylvania. Before the appearance of Calvinism as a form of Protestantism in Slavonia, there was also Husitism, but it is not clear whether it did or did not influence the spreading of Protestantism.

The apparent victory of Reformation was short-lived, especially under Bocskáy, and it only postponed the final end of it.

In Slavonia and Baranja Mihael Strain had huge success in spreading Reformation, as he had founded about 120 Hungarian and Croatian Protestant parishes. Of all Croatian Calvinist parishes now the only one left is the parish in Tordinci.

After the withdrawal of Turks from Slavonia the position of the Catholic church strengthened, whereas the Protestant church weakened, and in the early 18th century many reformed Protestant parishes were closed.

The revival of the Calvinist movement in the late 19th century is boosted by the Julian Action in Slavonia, supported by many Calvinist parishes. Julian Action was conducted systematically in schools, railways and culture societies.

Julian Action in Slavonia, thanks to the support from Calvinist parishes, was successful, but since Slavonia was separated from Hungary in 1918, Julian Action lost its ground and ceased to be politically active, and Calvinist parishes shared the destiny of similar Orthodox and Catholic parishes.

Key words: protestantism, reformation, calvinism

Primljeno 8. listopada 2005.